

Μνήμων

Τόμ. 28 (2007)

Ἡ ποιητικὴ τῆς ἀνατροπῆς, ἡ τέχνη τῆς ἀναθεώρησης, ἡ σχετικότητα τῆς ἠθικῆς

ΑΘΗΝΑ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.82](https://doi.org/10.12681/mnimon.82)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ Α. (2011). Ἡ ποιητικὴ τῆς ἀνατροπῆς, ἡ τέχνη τῆς ἀναθεώρησης, ἡ σχετικότητα τῆς ἠθικῆς. *Μνήμων*, 28, 287–312. <https://doi.org/10.12681/mnimon.82>

Βιβλιοκριτικά άρθρα

ΑΘΗΝΑ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΠΗΣ, Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ, Η ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Με ενδιαφέρον διαβάσαμε τη Β' αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου που έχει συγγράψει η κ. Κατερίνα Κωστίου για τα θέματα της σάτιρας, ειρωνείας κλπ. Η πρώτη έκδοση του έργου είχε κυκλοφορήσει το 2002 με τον τίτλο *Η Ποιητική της Ανατροπής. Σάτιρα, ειρωνεία, παρωδία, χιούμορ* (εκδόσεις Νεφέλη, 277 σ.). Στη νέα μορφή του βιβλίου έγινε επεξεργασία ορισμένων κεφαλαίων με προσθήκες και αφαιρέσεις, με σιωπηρή διόρθωση διαφόρων λαθών, με αλλαγή στη δομή και στη διατύπωση. Παραλλάσσει επίσης ο τίτλος: *Εισαγωγή στην Ποιητική της Ανατροπής. Σάτιρα, ειρωνεία, παρωδία, χιούμορ* (Β' έκδοση αναθεωρημένη, Νεφέλη 2005, 301 σ.). Όπως δηλώνεται στον πρόλογο της Β' έκδοσης, η ταχύτερη αναθεώρηση οφείλεται στη «διαρκή αναστροφή» της κ. Κωστίου με το αντικείμενο, σε επίπεδο διδασκαλίας και έρευνας, και στο κίνητρο της βιβλιογραφικής διεύρυνσης (Β' έκδοση, σ. 15-16).

Ακαδημαϊκό και μεταμοντέρνο

Το έργο διαθέτει πράγματι πολλά προσόντα, πέρα από τη χρησιμότητα και τη χρησιμότητα που μνημονεύονται στον πρόλογο. Είναι εύπλαστο, ευέλικτο και ευπροσάρμοστο. Είναι απαλλαγμένο από δεσμεύσεις δομής, συνοχής και συνάφειας. Αφού «αποσπάστηκε» από τη διδακτορική διατριβή της κ. Κωστίου, όπου αποτελούσε «προϋπόθεση και Α' Μέρος», ξαναδουλεύτηκε αυτόνομα, για να εφαρμοστεί σε ένα ευρύτερο φάσμα νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων.

Έτσι ανέκυψε, το 2002, η πρώτη έκδοση ενός εγχειριδίου περί σάτιρας, ειρωνείας κλπ. Το εγχειρίδιο απέβλεπε στην εξοικείωση του έλληνα αναγνώστη με τους όρους και με την ογκώδη διεθνή βιβλιογραφία, επίσης στην πρόταση για έναν ακόμη τρόπο προσέγγισης της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η δήλωση ότι το θεωρητικό Α' Μέρος της διατριβής ξαναδουλεύτηκε αυτόνομα δεν είναι ακριβής, όπως θα διευκρινιστεί παρακάτω.

Νωρίτερα, πριν από την πρώτη έκδοση του χρηστικού εγχειριδίου – και αναπροσαρμοσμένου Α' Μέρους της διατριβής, είχε ήδη εκδοθεί το Γ' Μέρος

της διατριβής, κατανεμημένο στους διαδοχικούς τόμους των *Απάντων Σκαρίμπα* (τόμοι 10, εκδόσεις Νεφέλη, 1992-1998). Κάποιοι από τους προλόγους των *Απάντων Σκαρίμπα* ενσωματώθηκαν μετεκδοτικά στη διατριβή, και άλλοι δημοσιεύτηκαν στους τόμους των *Απάντων* μετά την έγκριση της διδακτορικής διατριβής (1995, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

Αδιευκρίνιστη παρέμενε τότε η σχέση του εκδεδομένου Γ' Μέρους με το ει-σέτι ανέκδοτο Α' Μέρος, εκείνο δηλαδή που αποτελούσε την «προϋπόθεση» της διατριβής. (Η σχέση εξακολούθησε να παραμένει άδηλη και μετά την πρώτη έκδοση του Α' Μέρους, το 2002.) Όπως συνάγεται πάντως από την τμηματική δημοσίευση στα *Απαντα Σκαρίμπα*, ούτε το Γ' Μέρος περιοριζόταν από δεσμά οχληρών προϋποθέσεων. Το ενδιάμεσο Β' Μέρος της διατριβής παραμένει ανέκδοτο, όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε.

Ας επανέλθουμε τώρα στο Α' Μέρος, που πρωτοεκδόθηκε το 2002, αναπροσαρμοσμένο σε ευρύτερο φάσμα κειμένων και με προσθήκη διαφωτιστικών παραδειγμάτων από τη νεοελληνική λογοτεχνία. Αμέσως μετά, το εγχειρίδιο του 2002 αναθεωρήθηκε και αναδομήθηκε με ταχύτητα. Η σαφέστερη εξήγηση για την πρόσφατη αναθεώρηση ανευρίσκεται στο τέλος του νέου προλόγου: Τώρα «προτιμήθηκε η σχολαστικότερη και διαυγέστερη αποτύπωση της προέλευσης των θεωρητικών απόψεων που παρουσιάζονται» (Β' έκδοση, σ. 16-17). Ακολουθεί η αναλυτική, και μάλλον δυσνόητη, περιγραφή των μεθόδων που υιοθετήθηκαν, προκειμένου να αποτυπωθεί τώρα η προέλευση των ξένων απόψεων. Δεν διευκρινίζεται ο λόγος που απέτρεψε ανάλογη αποτύπωση στην «εργαστηριακή μορφή» της διατριβής και στην πρώτη έκδοση του εγχειριδίου.

Προτιμήσεως Εγκώμιον

Όταν κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση του εγχειριδίου, το 2002, έγιναν τότε γνωστά και τα ιδιότυπα προβλήματα που το χαρακτηρίζουν. Πρόκειται για τη σιωπηρή αναπαράγωγή, παράφραση και οικειοποίηση εκτενέστατων χωρίων ή και πολλών συνεχόμενων σελίδων από διάφορα ξένα έργα, κυρίως της αγγλόγλωσσης βιβλιογραφίας, με ελάχιστη ή και μηδενική αναγνώριση της οφειλής. Κάποιος παραδοσιακός φιλόλογος, που θα σχολίαζε τα ιδιότυπα αυτά προβλήματα, θα έκανε λόγο για περίπτωση ανερυθρίαστης λογοκλοπής και για τα κλασικά συμπτώματα της περίπτωσης, όπου ο αντιγραφείας, από ανεπαρκή γνώση του αντικειμένου, παρασύρεται σε λάθη και σε απόψεις ακατάληπτες. Παρά τη νεφελώδη ατμόσφαιρα πάντως, το εγχειρίδιο του 2002 διανεμήθηκε στους τεταρτοετείς φοιτητές του Τμήματος Φιλολογίας (Ειδίκευση Νεοελληνικής Φιλολογίας) του Πανεπιστημίου Πατρών. Διανεμήθηκε δωρεάν, και επί σειρά ετών, με έξοδα του ελληνικού κράτους.

Στη συνέχεια, έχοντας εξασφαλίσει τα προνόμια του πανεπιστημιακού

συγγράμματος, και τη δωρεάν διανομή εσαεί, το βιβλίο της κ. Κωστίου πραγματοποίησε ταχύτατα τη δεύτερη αναθεωρημένη επανέκδοση. Πέρα από το κίνητρο της βιβλιογραφικής διεύρυνσης, την προσπάθεια ενδέχεται ότι ενεθάρρυνε και ο διεθνής νόμος περί προστασίας των πνευματικών δικαιωμάτων. Έτσι, στη Β' έκδοση προστέθηκαν αναρίθμητα εισαγωγικά, πλείστες υποσημειώσεις και συνεχείς ενδοκειμενικές ή υποσελίδιες μνείες, προκειμένου να δηλωθεί, σε κάποιο βαθμό, η προέλευση των ξένων απόψεων που απανθίζονται. Έγιναν επίσης ποικίλες άλλες αναθεωρήσεις και αναδομήσεις. Άλλωστε, σε αυτό το έργο των διαδοχικών αναπροσαρμογών, τα θέματα δομής και συνάφειας αποτελούν ζήτημα ήσσονος σημασίας. Στην πρόσφατη λοιπόν επανέκδοση, ορισμένα κεφάλαια αφαιρέθηκαν και ορισμένα μετατοπίστηκαν σε άλλες θέσεις. Ορισμένα διευρύνθηκαν, για να ενσωματώσουν απόψεις από νέα έργα της ξένης βιβλιογραφίας, όπως το βιβλίο της Lilian Furst για τη ρομαντική ειρωνεία (*Fictions of Romantic Irony in European Literature*, 1984).

Ωστόσο, παρά την εντυπωσιακή συγγραφική μνήμη, και την εξίσου εντυπωσιακή προσθήκη εισαγωγικών και παραπομπών, στη Β' αναθεωρημένη έκδοση συντηρήθηκαν πολλά χωρία «με ανεπαρκή ή μηδενική αποτύπωση της προέλευσης». Επανέρχονται επίσης –ή δημιουργούνται τώρα για πρώτη φορά– οι παραπλανητικές και παραπειστικές παραπομπές. Επινοήθηκαν επίσης νέες φιλολογικές τεχνικές για την αναθεώρηση του χρηστικού και διδακτικού εγχειριδίου. Ο αναγνώστης διαβάζει και προσπαθεί να κατανοήσει, τότε πρέπει να εγκλείεται σε εισαγωγικά η ξένη άποψη και τότε όχι, τότε θα δηλώνεται με απλή παραπομπή, τί συμβαίνει όταν τα ξένα χωρία είναι συνεχόμενα ή μη συνεχόμενα, πώς δηλώνεται η ξένη άποψη όταν μεταφράζεται ή παραφράζεται, και όσα άλλα πρωτότυπα διευκρινίζονται από την κ. Κωστίου στον πρόλογο της Β' αναθεωρημένης έκδοσης (σ. 16-17). Ο αναγνώστης δυσκολεύεται επίσης να κατανοήσει, για ποιόν λόγο οι εκτενείς αναφορές σε μία εργασία προεξαγγέλλονται απλώς με ενδοκειμενική μνεία. Ίδού πώς περιγράφονται από τη συγγραφέα τα κίνητρα και «οι τρόποι της αποτύπωσης»:

Επιπλέον, προτιμήθηκε η σχολαστικότερη και διαυγέστερη αποτύπωση της προέλευσης των θεωρητικών απόψεων που παρουσιάζονται, η οποία δηλώνεται με τους παρακάτω τρόπους: α) με ενδοκειμενική μνεία, όταν πρόκειται για γενική παραπομπή ή παραπομπή που προεξαγγέλλει εκτενή αναφορά στη συγκεκριμένη εργασία, β) με υποσημείωση, όταν η ξένη άποψη παραφράζεται, παρουσιάζεται συνοπτικά ή, ακόμη και όταν μεταφράζεται, συντίθεται αφαιρετικά από φράσεις που επιλέγονται από μία ή περισσότερες σελίδες του πρωτοτύπου, γ) με εισαγωγικά και υποσημείωση, όταν μεταφράζεται εκτενές απόσπασμα συνεχούς κειμένου, ή πρόκειται για κείμενο με σημασιολογικές/υφολογικές ιδιαιτερότητες (Β' έκδοση, σ. 16-17).

Ιδού τώρα και η αποκρυπτογράφηση του συνθέματος. Η ενέργεια της όλης αναμόρφωσης του εγχειριδίου (1) χαρακτηρίζεται ως απλώς «σχολαστικότερη και διαυγέστερη αποτύπωση» και (2) διευκρινίζεται, ότι προτιμήθηκε αυτοβούλως.

Ως εάν ήτο δυνατόν, να μην προτιμηθεί αυτή η αποτύπωση. Και μάλιστα, όταν η αποτύπωση αφορά, όπως δηλώνεται, σε: α) εκτενείς αναφορές σε ξένες εργασίες, β) παράφραση, συνοπτική παρουσίαση ή ακόμη μετάφραση ξένης άποψης – ή αφαιρετική σύνθεση της ξένης άποψης από φράσεις που επιλέγονται από μία ή περισσότερες σελίδες του πρωτοτύπου, γ) μετάφραση εκτενών αποσπασμάτων από συνεχές κείμενο.

Είναι βέβαιο, ότι όλοι αυτοί οι χειρισμοί υπερβαίνουν τα όρια της επιστημονικής και της ακαδημαϊκής δεοντολογίας. Υπερβαίνουν όμως και τα όρια του ορθού λόγου.

Η σχετικότητα της ηθικής

Γράφει η κ. Κωστίου στη Β' αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου:

«Οι δυσκολίες φαίνεται να προέρχονται εν μέρει από την αβεβαιότητα του συγγραφέα και τη σχετικότητα της ηθικής», παρατηρεί ο Petro, «εν μέρει από αυτό που ο Wayne Booth ονόμασε ηθική μιας ελίτ (*morality of elitism*), που παρουσιάζεται σε κάποιους σατιρικούς συγγραφείς, κριτικούς και ερμηνευτές της σάτιρας καθώς και, τελικά, στο πνεύμα της εποχής μας»¹ (Β' έκδοση, σ. 57-58, και σ. 58, σημ. 1: «Petro, ό.π., σ. 18»).

Στην Α' μορφή του εγχειριδίου (σ. 52-53) δεν υπήρχε η ενδοκειμενική αναφορά στον Peter Petro για το παραπάνω χωρίο. Απουσίαζαν επίσης τα εισαγωγικά και η παραπομπή στον Petro. Έτσι, η «σχετικότητα της ηθικής» παρουσιαζόταν εκεί ως γενικό και κοινώς αποδεκτό αξίωμα.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, και ανεξάρτητα από την αναγνώριση ή όχι της οφειλής στον Petro, πρέπει να αποκατασταθεί μια βασική παρανόηση. Ο Petro δεν έχει εκφράσει γνώμη για την εν γένει «σχετικότητα της ηθικής». Ούτε είναι στην αρμοδιότητά του τα θέματα αυτά. Αυτό που έχει γράψει ο Petro είναι για τον «ηθικό σχετικισμό του σατιρικού συγγραφέα» («the satirist's uncertainty and ethical relativism», Peter Petro, *Εισαγωγή στο Modern Satire: Four Studies*, 1982, σ. 18). Ας σημειωθεί επίσης ότι, προκειμένου για έννοιες της ηθικής και της γνωσιολογικής φιλοσοφίας, ο ελληνικός όρος είναι «σχετικοκρατία, σχετικισμός». Η λέξη «σχετικότητα» αντιστοιχεί στην αγγλική «relativity», που έχει συνδεθεί με τη θεωρία του Άϊνσταϊν.

Η των ονομάτων εντύπωση

Τα ξενόγλωσσα έργα (κυρίως αγγλόγλωσσα) τα οποία χρησιμοποιεί η κ. Κωστίου είναι έργα του 20ού αιώνα. Τα περισσότερα μάλιστα έχουν εκδοθεί μετά τα μέσα του αιώνα. Τα έργα αυτά όμως βασίζονται σε μια μακροχρόνια παράδοση των δυτικοευρωπαϊκών γραμμάτων σχετική με τα υπό συζήτηση θέματα. Απευθύνονται σε ερευνητές και αναγνώστες που είναι εξοικειωμένοι με αυτή την παράδοση, που γνωρίζουν επίσης τα έργα της ευρωπαϊκής (ή και αμερικανικής) λογοτεχνίας στα οποία εφαρμόζονται τα σχήματα της λογοτεχνικής θεωρίας. Όπως είναι εύλογο, πολλά από τα θέματα που μεταφέρονται στο ελληνικό εγχειρίδιο παραμένουν ακατάληπτα για τον έλληνα αναγνώστη, ακόμη και τον πιο επαρκή. Πολλά από τα θέματα αυτά είναι εξίσου ακατάληπτα για τη συγγραφέα του εγχειριδίου. Ούτε μαθαίνει ποτέ κανείς τί αντιπροσωπεύουν όλα αυτά τα ξένα ονόματα που συσσωρεύονται στις σελίδες του βιβλίου – ονόματα λογοτεχνών, φιλοσόφων και κριτικών από την Αναγέννηση ως τον 20ό αιώνα.

Με τους όρους αυτούς, η απόδοση των ξενόγλωσσων θεωριών από την κ. Κωστίου ήταν αναπόφευκτο να εμφανίζει πολλά και ποικίλα λάθη, που οφείλονται σε τρεις κυρίως παράγοντες: (α) στην κλασική απροσεξία και μηχανική μέθοδο του αντιγραφέα, (β) σε ανεπαρκή γνώση και κατανόηση των πρωτότυπων απόψεων που μεταφέρονται στο ελληνικό εγχειρίδιο, (γ) σε ανεπαρκή γνώση της αγγλικής γλώσσας και της ευρωπαϊκής παιδείας.

Η ποιότητα και η ποικιλία των λαθών θα παρουσιαστούν λίγο αργότερα με ενδεικτικά παραδείγματα. Διατηρούνται επίσης πολλές εσφαλμένες ή παραπλανητικές παραπομπές, καθώς και πολλά οικειοποιημένα χωρία χωρίς «αποτύπωση της προέλευσης». Διατηρούνται επίσης και διάφορες συνθέσεις χωρίων, με ή χωρίς «αποτύπωση της προέλευσης» – και κυρίως, χωρίς να γίνεται κατανοητό το περιεχόμενο των χωρίων. Αυτό συμβαίνει συνήθως όταν η άποψη που παρουσιάζεται «συντίθεται αφαιρετικά από φράσεις που επιλέγονται από μία ή περισσότερες σελίδες του πρωτοτύπου», με ή χωρίς παραπομπή.

Ανοικτή στάση στον ανοικτό κόσμο

Ορισμένοι παραδοσιακοί φιλόλογοι χαρακτηρίζαν κάποτε τις επιλεκτικές συνθέσεις με τον όρο «συρραφή». Θεωρούσαν μάλιστα, ότι το μοναδικό επίτευγμα της συρραφής είναι η ακαταληψία και η σύγχυση του αναγνώστη.

Εμείς όμως δεν είμεθα μεμψίμοιροι. Επιθυμούμε αντίθετα να συγχαρούμε την κ. Κωστίου για τη γενναία προσπάθεια βελτίωσης, καθώς και για την κατανόηση ανοίκειων εννοιών (όπως η έκφραση «πνευματικά δικαιώματα»). Απαιτήθηκε επιπλέον πραγματικός μόχθος για να προστεθούν τόσα εισαγωγικά, τόσες πολλές παραπομπές και ενδοκειμενικές ή υποσελίδες μνείες. Τροπο-

ποιήθηκε επίσης ένα κεφάλαιο, ώστε να μην εγκλειστούν σε εισαγωγικά έντεκα σελίδες με αλληπάλληλες παραπομπές στον ίδιο συγγραφέα. Για παρόμοιους λόγους, άλλα κεφάλαια συρρικνώθηκαν, διευρύνθηκαν ή αφαιρέθηκαν. Επιπλέον, με την όψιμη προσθήκη των υποσημειώσεων, γίνεται επίσης διαυγέστερη τώρα και η μέθοδος της συναρμολόγησης.

Ως γνωστόν, η εκτενέστατη αναπαραγωγή, παράφραση, προσαρμογή ξένων βιβλίων —με ή χωρίς εισαγωγικά και παραπομπές— απαιτεί πάντοτε τη σχετική άδεια των ξένων συγγραφέων και εκδοτών. Στον πρόλογο της Β' έκδοσης, η κ. Κωστίου περιορίζεται απλώς να διατυπώσει τις οφειλές της προς τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών που υποστήριξαν την αναθεωρητική της βούληση, τον κ. Νάσο Βαγενά (Τμήμα Θεατρικών Σπουδών) και τον κ. Γιάννη Παπακώστα (Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία). Ας προστεθεί, ότι το αναθεωρημένο εγχειρίδιο έγινε διδακτικό σύγγραμμα και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διανέμεται στο Τμήμα Φιλολογίας (της ιστορικής εκείνης Σχολής), και κάποιο μέλος ΔΕΠ προσπαθεί να διδάξει στους φοιτητές αυτό το βιβλίο.

Είναι τέλος πιθανόν, ότι θα ακολουθήσει σύντομα και νέα αναθεώρηση, προκειμένου να απαλειφθούν και άλλα ιδιότυπα προβλήματα που συντηρήθηκαν στο πανεπιστημιακό εγχειρίδιο. Στην επόμενη αναθεώρηση, θα ευχόμεσταν να συμβάλει και αυτή η παρουσίαση. Επισημαίνονται, με ελάχιστα δείγματα, η ποικιλία και η ποιότητα των προβλημάτων που παραμένουν ή που εκδηλώνονται για πρώτη φορά στην αναθεωρημένη επανέκδοση.

Η αθέατη διαδρομή

Η συγγραφέας του βιβλίου περιέρχεται τους δύσβατους δρόμους της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, μεσολαβεί ανάμεσα σε πολλές θεωρίες και επιλέγει την αποτελεσματικότερη ως προς την ερμηνεία των λογοτεχνικών κειμένων, παρουσιάζει επίσης τη θεωρία που επελέγη σε διαλεκτική αντιπαράθεση με άλλες έγκυρες θεωρίες. Αυτά διατείνεται η συγγραφέας στον πρόλογο του βιβλίου. Η πραγματικότητα πάντως είναι αντίθετη προς αυτούς τους ισχυρισμούς.

Το ακριβές είναι, ότι την κριτική παρουσίαση και σύνθεση της σχετικής βιβλιογραφίας την έχουν πραγματοποιήσει οι συγγραφείς των οποίων τις μελέτες χρησιμοποιεί η κ. Κωστίου. Από τα ξενόγλωσσα έργα σταχυολογούνται αυτούσια χωρία, και παρατίθενται τις περισσότερες φορές οι σημειώσεις του ξένου συγγραφέα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εμφανίζονται ως προσωπική έρευνα και ενημέρωση στις προτάσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας. Εμφανίζεται επίσης να έχουν μελετηθεί απίστευτα σε αριθμό και σε δυσκολία έργα —αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά— από τον 18ο ως τον 20ό αιώνα ή και παλαιότερα, έργα λογοτεχνίας, φιλοσοφίας και λογοτεχνικής κριτικής. Αφετέρου, η

ιστορική επισκόπηση των θεωριών και της βιβλιογραφίας για τα υπό εξέταση θέματα είναι η επισκόπηση που έχουν προτείνει οι παραπάνω ξένοι συγγραφείς. Η κ. Κωστίου αναπαράγει και αναπροσαρμόζει αυτόν τον διάλογο της διεθνούς βιβλιογραφίας σε προσωπικά συμπεράσματα και σε προσωπική μελέτη της ογκώδους βιβλιογραφίας.

Στη Β' αναθεωρημένη έκδοση, έχουν τώρα προστεθεί και μικρές παρενθετικές διευκρινίσεις στο τέλος πολλών υποσημειώσεων. Όποιος αναγνώστης διαβάζει τις υποσημειώσεις, και φθάνει ως το τέλος των υποσημειώσεων, πληροφορείται συχνά το στερεότυπο: «Παρατίθεται από τον Petro, τον Muecke, τη Furst, τον Feinberg, τη Hutcheon, τη Rose» κ.ο.κ.

Με αυτές τις σύντομες διευκρινίσεις δηλώνεται η γνώση για ένα έργο που δεν έχει υπόψη της η κ. Κωστίου, αλλά το παραθέτει όπως το παραθέτουν οι ξένοι μελετητές. Γιατί όμως προσθέτει τους τίτλους των συγκεκριμένων έργων στη Βιβλιογραφία της δικής της εργασίας; (Π.χ., η γνώση για τα βιβλία ή άρθρα των Edmund Bergler, Arthur Koestler, Ernst Kris, Harold Pagliato, Lutz Roehrich, Robert Scholes αναγνωρίζεται ρητά ότι οφείλεται σε άλλα έργα, βλ. σ. 66, 72, 76, 85, 119, 275). Με αυτές επίσης τις σύντομες διευκρινίσεις, δηλώνεται συχνά η οφειλή μιας ολόκληρης παραγράφου. Υπάρχουν μάλιστα σελίδες του εγχειριδίου, που συγκροτούνται εξολοκλήρου με τέτοιες οφειλές και διευκρινίσεις (π.χ., Β' έκδοση, σ. 66-67, σημ. 4-5 και 1-2).

Ασφαλώς ούτε αυτός ο τρόπος αποτυπώνει με μεγάλη διαύγεια το μέγεθος της οφειλής. Ούτε γίνεται παντού και πάντοτε η «έστω διαυγέστερη» αυτή αποτύπωση. Ούτε αποτελεί αυτή η μέθοδος –της συρραφής ξένων χωριών– μέθοδο συγγραφής για φιλολογικές εργασίες και διδακτορικές διατριβές. Άλλωστε, η συρραφή ξένων απόψεων είναι συγγραφική μέθοδος που δεν μπορεί να τροποποιηθεί με την προσθήκη εισαγωγικών και παραπομπών. Τουλάχιστον, όμως, είναι εύκολο πια να αναγνωριστεί η μέθοδος της συναρμολόγησης και οι πηγές από τις οποίες προέρχονται τα ερασιμμένα χωρία –για όποιον διαβάζει τις υποσημειώσεις.

Ας δούμε τώρα, δείγματος χάριν, την πορεία που ακολούθησε μία παράγραφος στη διάρκεια μιάς δεκαπενταετίας περίπου – από το Α' Μέρος της διατριβής και την Α' έκδοση του εγχειριδίου, ως τη μεταμόρφωσή της στη Β' έκδοση του 2005. Το εγχειρίδιο της κ. Κωστίου συγκροτείται από πλήθος παρόμοιων παραγράφων, που διαδέχονται συνεχόμενα η μία την άλλη. Έγραφε η κ. Κωστίου στην Α' έκδοση του εγχειριδίου:

Αλλά ποιά είναι η πρακτική σημασία του προβλήματος της νόρμας; Ο Booth μιλάει για «τρομακτική έκρηξη διχογνωμιών ως προς την ανάγνωση ενός έργου κατά τις τελευταίες δεκαετίες».² Εάν η αναγνώριση της νόρμας είναι ανέφικτη τότε ο αναγνώστης δεν έχει παρά να βασιστεί στον αφηγητή. Αλλά

ο Booth έδειξε ότι η εμπιστοσύνη στον αφηγητή έχει κλονιστεί τελείως. Επομένως, η κατανόηση της νόρμας έχει ουσιαστική σημασία για τον μελετητή της μοντέρνας σάτιρας. Είναι φανερό ότι η σάτιρα αποτέλεσε και αποτελεί πεδίο αντιθέσεων και αντιφάσεων. Το μεγαλύτερο ποσοστό ευθύνης το φέρει η φύση της ειρωνείας, η οποία αποτελεί κατ' εξοχήν εργαλείο της σάτιρας (Α' έκδοση, σ. 56, και σημ. 2: «W. Booth, ό.π., σ. 169»). Πβ. διατριβή, σ. 48-49 και Πόρφυρας, τχ. 83-86, 1997, σ. 19).

Ολόκληρη αυτή η παράγραφος αναπαράγεται από την Εισαγωγή του Peter Petro. Η επιχειρηματολογία και η προβληματική του Petro, σχετικά με τις νόρμες της σάτιρας, αναπροσαρμόζονται από την κ. Κωστίου σε προσωπικά επιχειρήματα και συμπεράσματα. Μνημονεύεται η άποψη ενός από τους σημαντικότερους μελετητές της ειρωνείας, του Wayne Booth. Γίνεται επίσης παραπομπή στο βιβλίο του Booth, αλλά η παραπομπή έχει αντιγραφεί από τις υποσημειώσεις του Petro. Ο ίδιος ο Petro δεν μνημονεύεται καθόλου στην Α' έκδοση. Ιδού τώρα και η μορφή που έχει αποκτήσει η συγκεκριμένη παράγραφος στη Β' αναθεωρημένη έκδοση:

«Αλλά ποιά είναι η πρακτική σημασία του προβλήματος της νόρμας;» αναρωτιέται ο Petro. «Ο Booth μιλάει για “τρομακτική έκρηξη διχογνωμιών ως προς την ανάγνωση ενός έργου κατά τις τελευταίες δεκαετίες”». Εάν η αναγνώριση της νόρμας είναι ανέφικτη, συνεχίζει ο Petro, τότε ο αναγνώστης δεν έχει παρά να βασιστεί στον αφηγητή. Αλλά ο Booth έδειξε ότι η εμπιστοσύνη στον αφηγητή έχει κλονιστεί τελείως. Επομένως, η κατανόηση της νόρμας έχει ουσιαστική σημασία για τον μελετητή της μοντέρνας σάτιρας. «Είναι φανερό ότι η σάτιρα αποτέλεσε και αποτελεί πεδίο αντιθέσεων και αντιφάσεων», καταλήγει ο μελετητής, αγγίζοντας με την ακόλουθη παρατήρησή του την ουσία του προβλήματος της κριτικής, όσον αφορά τη μοντέρνα σάτιρα: «Το μεγαλύτερο ποσοστό ευθύνης το φέρει η φύση της ειρωνείας, η οποία αποτελεί κατ' εξοχήν εργαλείο της σάτιρας»² (Β' έκδοση, σ. 61, και σημ. 2: «Petro, ό.π., σ. 21»).

Γίνεται φανερό, ότι ολόκληρη η παραπάνω παράγραφος έπρεπε να θεθεί εντός εισαγωγικών. Για να αποφευχθεί όμως η απλή και εύγλωττη αποτύπωση της οφειλής, επινοήθηκαν οι ενδοκειμενικές μνείες. Προστέθηκε επίσης τώρα, στη Β' έκδοση, η προσωπική εκτίμηση της κ. Κωστίου για την παρατήρηση του μελετητή σχετικά με τη μοντέρνα σάτιρα, δηλαδή τη σάτιρα του 20ού αιώνα. Θα παρατεθεί εδώ και το πρωτότυπο κείμενο του Petro:

What is the practical significance of the problem of the norm? Wayne C. Booth tells us about the «fantastic explosion of controversies about readings that has occurred in the last few decades».⁶² Satire happens to be one of the more fertile

*grounds for controversies, disputes which stem from the decoding or reconstruction of irony. For modern satire lies almost exclusively on irony. If we do not know or are unsure of the norm that is implied in the text, we have to rely on the narrator. But the reliability of the narrator has become questionable: not only of obviously unreliable narrators, but also of those who until recently were considered quite reliable.*⁶³ Consequently, an understanding of the problem of the norm is essential to the student who struggles with the complexities of modern satiric writing (Petro, *Modern Satire: Four Studies*, 1982, σ. 21. Πβ. σ. 137, σημ. 62: «Booth, *A Rhetoric of Irony*, p.169» και σημ. 63: «Booth, *The Rhetoric of Fiction ...*»).

Στον Petro οφείλεται συνολικά το μεγαλύτερο τμήμα αυτού του υποκεφαλαίου για τις νόρμες της σάτιρας. Η οφειλή αυτούσιων παραγράφων δηλώνεται, στη Β' έκδοση, με τέσσερεις υποσημειώσεις και με έξι ενδοκειμενικές μνείες. Στην Α' έκδοση, και για το σύνολο του κεφαλαίου, υπήρχε μία μόνο παραπομπή στον Petro. Το όνομα του Petro αναφερόταν τότε μόνο με την πρόταση «κάποιοι θεωρητικοί...», μαζί με το όνομα του Feinberg, και σε 1,5 αράδα (σ. 53 και σημ. 4). Η πρόταση αυτή απαλείφθηκε στη Β' έκδοση. Οφείλονται όμως ακόμη στον «κάποιον» Petro εκτενέστατα χωρία των σελίδων 57-58, 59 και 61.

Οι δύσβατοι δρόμοι

Η οικειοποίηση και αναδιατύπωση των ξένων απόψεων, όπως παρουσιάστηκε στο παραπάνω παράδειγμα, αποτελεί προσφιλή συγγραφική μέθοδο της κ. Κωστίου. Η μέθοδος επιμένει ακόμη και στη Β' έκδοση, για διάφορους ευεξήγητους λόγους. Ούτε μπορεί να τροποποιηθεί η συγγραφική μέθοδος με την προσθήκη εισαγωγικών και παραπομπών.

Με τη μέθοδο αυτή συναρμολογείται μεγάλο τμήμα από το θεωρητικό Α' Μέρος της διατριβής – και του χρηστικού εγχειριδίου. Η παραπληρωματική μέθοδος για τη σύνταξη του θεωρητικού μέρους είναι η αναπαραγωγή συνεχόμενων σελίδων και κεφαλαίων. Στην περίπτωση αυτή εντάσσεται μεγάλο τμήμα του κεφαλαίου περί ειρωνείας και η τύχη του D.C. Muecke (*The Compass of Irony*, Methuen, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1969). Στην ίδια περίπτωση εντάσσεται μεγάλο τμήμα του κεφαλαίου περί σάτιρας και η τύχη του Leonard Feinberg (*Introduction to Satire*, The Iowa State University Press, 1967).

Με τις δύο παραπάνω μεθόδους συνδυάζονται οι παραπειστικές και παραπλανητικές παραπομπές. Άλλοτε ένα οικειοποιημένο χωρίο συνοδεύεται με παραπειστική παραπομπή σε άλλον συγγραφέα και άλλοτε δηλώνεται η οφειλή για μικρό αριθμό αράδων, ενώ ακολουθούν πολλές ακόμη αράδες από το ξένο έργο χωρίς αναγνώριση της οφειλής.

Στη Β' αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου, έγιναν πολλά βήματα προς

την κατεύθυνση αναγνώρισης της πνευματικής ιδιοκτησίας. Ασφαλώς όμως το τοπίο δεν έγινε ανέφελο μέσα σε δύο χρόνια. Ούτε μελετήθηκε αιφνίδια η ογκώδης ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Ούτε μπορεί να αποκτήσει συνάφεια και νοηματική συνοχή ένα απάνθισμα ερανισμένων θεωριών, που μεταφέρονται και προσαρμύζονται στη νεοελληνική λογοτεχνία με συνδυασμούς ποικίλων λαθών.

Η μελέτη όλων αυτών των θεμάτων, στην ιστορία και στη θεωρία της λογοτεχνίας, παρουσιάζει μεγάλη δυσκολία. Με τη μεσολάβηση ωστόσο της κ. Κωστίου, η εικόνα επιδεινώνεται. Αντί για την εξοικείωση με τα θέματα και με τη διεθνή βιβλιογραφία, ο αναγνώστης κινδυνεύει μάλλον να αποφασίσει, ότι η μελέτη αυτών των θεμάτων του είναι απρόσιτη.

«Ειρωνεία, η μητέρα της σύγχυσης»

Ο ορισμός αυτός προέρχεται από το εγχειρίδιο της κ. Κωστίου (Β' έκδοση, σ. 123 = Α' έκδοση, σ. 111). Πριν εξεταστεί η ακρίβεια του ορισμού, θα παρουσιαστεί το κεφάλαιο του εγχειριδίου για την ειρωνεία. Για να γίνει αντιληπτή η συγγραφική μέθοδος του εγχειριδίου, θα δούμε σαράντα πέντε σελίδες που οφείλονται στο βιβλίο του D.C. Muecke (*The Compass of Irony*).

Στην Α' έκδοση του εγχειριδίου, οι σελίδες 133-178 αναπαράγονται από το αγγλόγλωσσο βιβλίο με ελάχιστη έως μηδενική αναγνώριση της οφειλής. Αναπαράγονται με τους εξής τρόπους. Οι σελίδες 133-157 αποτελούν προσαρμογή, με μετάφραση ή παράφραση της ανάλυσης του Muecke, η οποία καλύπτει τις σελίδες 61-91 του βιβλίου του. Στη συνέχεια, οι σελίδες 157-167 του εγχειριδίου ακολουθούν πιστά τις σελίδες 89-94 του αγγλόγλωσσου βιβλίου. Οι σελίδες 167-178, σχετικά με τη ρομαντική ειρωνεία, ακολουθούν επιλεκτικά τις σελίδες 177-215 και το αντίστοιχο κεφάλαιο του Muecke. Οι σελίδες 169-173, ειδικότερα, προκύπτουν επακριβώς από τις σελίδες 182-184 του βιβλίου του. Όλες αυτές οι σαράντα πέντε σελίδες αποτελούν αναπαραγωγή από το βιβλίο του Muecke – με πολλά και διάφορα λάθη. Αναπαραγωγή συνεχόμενη και μη συνεχόμενη, πάντοτε όμως με ανεπαρκέστατη αναγνώριση της οφειλής. Τα παραδείγματα του αγγλόγλωσσου βιβλίου, που προέρχονται από ξένες λογοτεχνίες, έχουν αντικατασταθεί στο εγχειρίδιο με παραδείγματα από τη νεοελληνική λογοτεχνία.

Η εικόνα είναι παρόμοια στη Β' έκδοση του εγχειριδίου, με σημαντικότερη όμως αναγνώριση της οφειλής και με «διαυγέστερη αποτύπωση της προέλευσης». Αναπαράγονται (σ. 154-190) η δομή, το σχήμα, οι τεχνικές, οι όροι και οι ορισμοί του Muecke. Στη Β' έκδοση, ειδικά, έχει διευρυνθεί και αναδομηθεί η ενότητα περί ρομαντικής ειρωνείας (σ. 133-144). Η ενότητα αυτή θα εξεταστεί λίγο αργότερα.

Κατά τη Β' αναθεωρημένη έκδοση, η προσαρμογή των θεωριών του Muecke

στη νεοελληνική λογοτεχνία παραμένει στη μορφή της Α' έκδοσης. Στο σύνολο του εγχειριδίου, εξ άλλου, η προσαρμογή των ερανισμένων θεωριών στη λογοτεχνία μας, με την επιλογή διαφωτιστικών παραδειγμάτων, χαρακτηρίζεται από αμφισβητήσιμη επιτυχία.

Στην αναθεωρημένη μορφή του κεφαλαίου, εφαρμόστηκαν όλες οι νέες τεχνικές, προκειμένου να αποτυπωθεί («διαυγέστερα») η προέλευση τόσων πολλών και συνεχόμενων χωρίων ή σελίδων. Παράδειγμα:

(I) Β' έκδοση, σ. 128-129: Πρόκειται για έκταση δανείου που υπερβαίνει τη μία σελίδα. Προηγούνται και ακολουθούν πολλές ακόμη σελίδες δανεισμένες από τον Muecke. Θα εξεταστεί ενδεικτικά η μέθοδος αποτύπωσης για το συγκεκριμένο δάνειο, το οποίο αποτελείται από τρεις παραγράφους. Η πρώτη παράγραφος αριθμεί δεκαπέντε αράδες:

Η ειρωνεία έγινε της μόδας ... στην πολιτισμική ιστορία της Ευρώπης (σ. 128-129).

Η οφειλή για τη δανεισμένη αυτή παράγραφο των δεκαπέντε αράδων (=Muecke, σ. 9-10) δηλώνεται με δύο ενδοκειμενικές μνείες («όπως επισημαίνει ο Muecke», «κατά τον Muecke»). Ακολουθεί μία παράγραφος επτά αράδων δανεισμένη επίσης από τον Muecke (σ. 10). Η οφειλή για την παράγραφο αυτή δηλώνεται με εισαγωγικά, με ενδοκειμενική μνεία και με παραπομπή στον Muecke (σ. 129, σημ. 1). Η αμέσως επόμενη παράγραφος ξεκινά και πάλι με αναφορά στον Muecke:

Και οι δύο αυτές απόψεις ανάγονται, κατά τον μελετητή, ... αντιθέσεων.

Οι παραπάνω έξι αράδες προέρχονται επίσης από τη σελίδα 10 του Muecke. Η οφειλή για τις αράδες αυτές δηλώνεται με τη φράση «κατά τον μελετητή». Ακολουθούν άλλες οκτώ αράδες, που οφείλονται επίσης στον Muecke:

Σημαντικό στάθμό ... φιλοσοφική στάση.²

Ολόκληρο αυτό το χωρίο των δεκατεσσάρων αράδων καταλήγει στην υποσημείωση 2, όπου μνημονεύεται ο Cleanth Brooks και η θεωρία του περί ειρωνικής λογοτεχνίας. Στο τέλος δε αυτής της εκτεταμένης υποσημείωσης, προστίθεται μία σύντομη παρενθετική διευκρίνιση: «(Muecke, ό.π., σ. 13)».

Σε κάθε περίπτωση, και παρά τις μεθόδους που επινοήθηκαν, ήταν προφανώς αδύνατο να αναγνωριστεί και να αποτυπωθεί το σύνολο της οφειλής στον Muecke για το κεφάλαιο περί ειρωνείας. Η αναπαραγωγή, δηλαδή, εκτενέστατων χωρίων και σελίδων από το βιβλίο του Muecke έπρεπε εν μέρει να αποτυπωθεί εν μέρει να συγκαλυφθεί. Έτσι, στη Β' έκδοση, συντηρήθηκαν πολλά αδηλώτα χωρία, με αποσιώπηση της οφειλής, καθώς και χωρία με ανεπαρκή αναγνώριση της οφειλής. Παραδείγματα:

(I) Β' έκδοση, σ. 142: *Ο Schlegel συνδέει την έννοια της ατέλειμης προόδου*

... ποιητική. Η παράγραφος αυτή των επτά αράδων είναι οικειοποιημένη από το βιβλίο του Muecke (σ. 203). Η οφειλή δεν αναγνωρίζεται ούτε σχολαστικά ούτε σχολαστικότερα.

(II) Β' έκδοση, σ. 170-176: Οι θεωρητικές διατυπώσεις, οι επιμέρους διακρίσεις και όροι αυτής της ενότητας αναπαράγουν επακριβώς το σχήμα του Muecke, από τις σ. 76-79 του βιβλίου του. Προστίθενται ενδιάμεσως τα παραδείγματα από τη νεοελληνική λογοτεχνία και οι απόψεις τριών ακόμη ξένων μελετητών. Η αποτύπωση της οφειλής στον Muecke είναι ανεπαρκέστατη και παραπειστική. Γίνεται μία μόνο παραπομπή σε μία μόνο σελίδα του αγγλόγλωσσου βιβλίου, και μόνο για τον γενικό όρο του Muecke:

*Υφολογικά σηματοδοτημένη ειρωνεία (Stylistically signaled irony)*²

Β' έκδοση, σ. 170, και σημ. 2: «Muecke, ό.π., σ. 76».

Ακολουθεί, στην ίδια σ. 170, μία ενδοκειμενική μνεία στον Muecke. Μία ακόμη αναφορά στον Muecke έχει παραπειστικό χαρακτήρα, καθώς η άποψη του Muecke εμφανίζεται ως προσθήκη στη συνολική εξέταση αυτής της ενότητας (σ. 174, χωρίς υποσημείωση). Στο τέλος δε της ενότητας, προστίθεται μία ακόμη υποσημείωση, για να δηλωθεί ότι ο Muecke εντάσσει και την παρωδία σε αυτή την τεχνική της *Υφολογικά σηματοδοτημένης ειρωνείας* (σ. 176-177, σημ. 1). Η υποσημείωση αυτή καταλήγει με τη διευκρίνιση της κ. Κωστίου, ότι η παρωδία (αδεν έχει θέση στον συγκεκριμένο κατάλογο) – ως εάν ο κατάλογος να είχε δημιουργηθεί από τη σύνθεση της βιβλιογραφίας περί ειρωνικών τεχνικών.

Θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα ένα χωρίο από αυτή την ενότητα. Στο χωρίο εντοπίζονται μία παραπειστική παραπομπή και δύο θεαματικά λάθη στην κατανόηση του αγγλικού πρωτοτύπου:

Χρησιμοποιώντας λέξεις ... Πολλές φορές η ειρωνεία πραγματώνεται ή σταματά με την επανάληψη μιάς λέξης ή φράσης.¹ Ο ειρωνας μπορεί να προχωρήσει πέρα από τη συνήθη χρήση μιας λέξης ή φράσης και να υιοθετήσει το ύφος ενός άλλου πνευματικού επιπέδου ή άλλη ιδεολογία ή ακόμη να επινοήσει ένα ύφος (Β' έκδοση, σ. 171, και σημ. 1: η υποσημείωση παραπέμπει σε άποψη του Schoentjes).

Ολόκληρη αυτή η παράγραφος των εννέα αράδων αποτελεί τη θεωρητική περιγραφή της τεχνικής *Υφολογική τοποθέτηση (stylistic placing)*. Είναι οικειοποιημένη από το βιβλίο του Muecke (σ. 77, 78). Θα παρατεθεί το αγγλικό πρωτότυπο μόνο για το δεύτερο τμήμα του δανείου (*Πολλές φορές η ειρωνεία... να επινοήσει ένα ύφος*):

Sometimes the irony may be carried and released through the repetition of a word or phrase [...] An ironist may go beyond the occasional use of a word

or phrase and adopt in toto the style of a different cultural level or a different way of thinking or even invent a style (Muecke, σ. 77, 78).

Σημειώνεται ότι, προκειμένου για δύο επεξηγήσεις του Muecke, η απόδοση της κ. Κωστίου δεν είναι ακριβής («cultural level» σημαίνει πολιτισμικό, όχι «πνευματικό» επίπεδο, και «way of thinking» δεν σημαίνει «ιδεολογία»). Τα θεαματικά λάθη πάντως αναφέρονται σε πολύ ουσιαστικές διατυπώσεις του Muecke: «occasional use» δεν σημαίνει «συνήθης χρήση μιας λέξης», αλλά «περιστατική ή τυχαία χρήση», ενώ «carried and released» δεν σημαίνει «πραγματώνεται ή σταματά». Σημαίνει «εκφέρεται και εκλύεται, δηλαδή ξεκινά». Ούτε είναι δυνατόν να σταματήσει η ειρωνεία με την επανάληψη μιάς λέξης ή φράσης. Ούτε είναι δυνατόν, με τέτοιες παρερμηνείες, να ανευρεθούν παραδειγματικά αποσπάσματα από τη νεοελληνική λογοτεχνία.

Στην ελληνική απόδοση της κ. Κωστίου, οι διατυπώσεις των ξένων μελετητών συχνά αλλοιώνονται ή ισοπεδώνονται. Τα αποτελέσματα για την κατανόηση των θεμάτων από τον έλληνα αναγνώστη είναι προφανή. Θα παρατεθούν δύο ακόμη δείγματα από τη σ. 176 της Β' έκδοσης: Η απόδοση «ανατρέπει» παραποιεί την πρωτότυπη έκφραση του Muecke (destructive), ενώ «ways of thought» δεν σημαίνει «τρόποι» αλλά «τρόποι σκέψης». Ιδού δύο ακόμη δείγματα από τη σελίδα 178: «a pretended enthusiasm» δεν μεταφράζεται «υπερβολικός ενθουσιασμός» αλλά «προσποιητός ενθουσιασμός» – «restate» δεν σημαίνει «παρουσιάζει» αλλά «παρουσιάζει ξανά, διαφορετικά» (οι αγγλικές διατυπώσεις του Muecke στις σελίδες 81 και 82 του βιβλίου του αντίστοιχα).

Ο Ασμοδαίος και η λευκότητα των οδόντων του

Ας συνοψιστούν τώρα οι διαδοχικές μεθοδολογικές επιλογές και το συγγραφικό σύστημα του εγχειριδίου. Αφού «αποσπάστηκε» από τη διατριβή, το θεωρητικό Α' Μέρος της διατριβής –το οποίο είχε εκπονηθεί πριν από δέκα περίπου χρόνια– αναπροσαρμόστηκε σε χρηστικό εγχειρίδιο με την προσθήκη διαφωτιστικών παραδειγμάτων από τη νεοελληνική λογοτεχνία (Α' έκδοση, 2002).

Παρά τις διαβεβαιώσεις ότι ξαναδουλεύτηκε αυτόνομα, το θεωρητικό κύριο σώμα του εγχειριδίου, στην έκδοση του 2002, ήταν σχεδόν πανομοιότυπο με το Α' Μέρος της διατριβής. Οι κυριότερες διαφορές συνοψίζονται σε δύο προτάσεις. Στην Α' έκδοση του εγχειριδίου, προστέθηκαν αφενός τα παραδειγματικά αποσπάσματα από τη νεοελληνική λογοτεχνία. Αφαιρέθηκαν αφετέρου διάφορες παραπομπές και υποσημειώσεις που υπήρχαν στη μορφή της διατριβής.

Ας ξαναδούμε και τους λόγους που οδήγησαν στην αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου, σύμφωνα με τον πρόλογο της κ. Κωστίου στη Β' έκδοση. Το πανεπιστημιακό σύγγραμμα, τελικά, αναθεωρήθηκε για δύο κυρίως λόγους, οι οποίοι μάλιστα δεν φαίνονται απολύτως συμβατοί μεταξύ τους: αφενός για να

ανταποκριθεί το έργο στους όρους διεύρυνσης που επιβάλλει η διαρκώς διογκούμενη βιβλιογραφία, αφετέρου για να προστεθούν εισαγωγικά, παραπομπές και ενδοκειμενικές ή υποσελίδιες μνείες. Προστέθηκαν μάλιστα πολύ περισσότερες παραπομπές και εισαγωγικά σε σχέση με τη μορφή της διατριβής.

Αποκαταστάθηκε επίσης ένα ιδιότυπο λάθος. Το συγκεκριμένο λάθος είχε υποδειχθεί στην κ. Κωστίου το 2002. Πρόκειται για την περίπτωση της ειρωνικής τεχνικής που ορίζεται από τον Muecke με τη φράση: *Pretended omission of censure* (βλ. *The Compass of Irony*, σ. 72). Η κ. Κωστίου, ήδη για το Α' Μέρος της διατριβής της, είχε διαβάσει μηχανικά «οι» αντί του «οφ», και απέδωσε ανάλογα τον ορισμό της τεχνικής (*Υποκριτική παράλειψη ή αποδοκιμασία*). Αργότερα, για την Α' έκδοση του εγχειριδίου, επέλεξε και ένα παράδειγμα από το έργο του Ροΐδη – το οποίο παράδειγμα της φάνηκε ότι ταίριαζε στη συγκεκριμένη ακατανόητη τεχνική (Α' έκδοση, σ. 143-144).

Στη Β' έκδοση του εγχειριδίου, και δεδομένου ότι το λάθος είχε επισημανθεί, η ειρωνική τεχνική μεταφράζεται τώρα ορθώς, αλλά με αλλαγή στον ορισμό της: *Υποκριτική παράλειψη της αποδοκιμασίας* (Β' έκδοση, σ. 166-167). Ο ορισμός της τεχνικής έχει διορθωθεί. Θα είχαμε όμως να διατυπώσουμε μία ακόμη απορία. Μήπως η διορθωμένη, και διαφορετική πλέον, τεχνική δεν έπρεπε να προσαρμοστεί στο ίδιο ακριβώς διαφωτιστικό παράδειγμα από την *Πάπισσα Ιωάννα*; Όπως είναι όμως γνωστό, το νεανικό αμάρτημα του Ροΐδη μπορεί να αντέξει όλες τις απορίες. Αποτελεί ακένωτη πηγή αντιφατικών εννοιών, συγκρούσεων αλλοκότων και γέλωτος ακουσίου.

Νεφελώματα

Απομένει να ξεκαθαρίσει και η «μητέρα της σύγχυσης». Σύμφωνα με την κ. Κωστίου, «η κριτική χαρακτηρίζει την προσπάθεια να ορίσει κανείς την ειρωνεία “απόπειρα να συγκεντρώσει την ομίχλη”, ενώ άλλοτε αποκαλεί την ειρωνεία “μητέρα της σύγχυσης”» (Β' έκδοση, σ. 123). Στη σ. 123, σημ. 3, οι παραπομπές της κ. Κωστίου γίνονται ως εξής: «Muecke, ό.π., σ. 3. Παρομοίως, Booth, *A Rhetoric of Irony*, Chicago-London, The University of Chicago Press, 1974, σ. 1».

Με τις ίδιες παραπομπές τεκμηριώνεται το χωρίο και στην Α' έκδοση του εγχειριδίου. Στη διδακτορική διατριβή της κ. Κωστίου, ο ορισμός για τη «μητέρα της σύγχυσης» αποδίδεται στον Wayne Booth ειδικά. Με όλες αυτές τις παραπομπές, δεν κατορθώσαμε να αντιληφθούμε ποιός ή ποιοί κριτικοί αποκαλούν την ειρωνεία «μητέρα της σύγχυσης».

Ο Wayne Booth, αφενός, γράφει μόνον ότι «δεν είναι καθόλου απλό το πρόβλημα του ορισμού της ειρωνείας» (*irony – and the problem of definition is by no means a simple one*), σ. 1). Αφετέρου ο Muecke κάνει λόγο για

«ομιχλώδες φαινόμενο» και για «ομιχλώδη έννοια» (ή «εννοιολογική θολότητα»): «the conceptual fogginess of irony», σ. 3). Ήδη όμως από την εναρκτήρια παράγραφο του βιβλίου του, ο Muecke διευκρινίζει ότι αυτό «το ομιχλώδες φαινόμενο γίνεται λιγότερο ομιχλώδες με τη συστηματικότερη εξέταση» («Yet if, upon examination, irony becomes less nebulous, as it does, it remains elusively Protean»).

Με άλλα λόγια, ο ορισμός της κ. Κωστίου για την ειρωνεία, καθώς και ο συνακόλουθος τρόμος που προκαλείται στον αναγνώστη από τη «μητέρα της σύγχυσης», οφείλονται σε προσωπικό αυτοσχδιασμό της κ. Κωστίου. Αν δεν αποδοθεί στην τέχνη της προχειρογραφίας, τότε ο αυτοσχέδιος αυτός ορισμός έχει και προσωπικό κίνητρο. Είναι προφανής η αυτοπροβολή που φιλοτεχνείται με τέτοιες δηλώσεις, οι οποίες μάλιστα προσφέρονται αφειδώς στον αναγνώστη. Εξίσου προφανής είναι, πάντως, και η σύγχυση που συσσωρεύεται με τέτοιους αυτοσχδιασμούς και με τέτοια βιβλία. Για τον έλληνα αναγνώστη, τα απλά γίνονται περίπλοκα. Τα ευνόητα γίνονται ακατανόητα, ενώ η παιδεία καταντά αγαθό εμπορεύσιμο μεν, πλην όμως απρόσιτο στους φοιτητές και στο αναγνωστικό κοινό.

Πρόκειται δυστυχώς για παθογένεια, που χαρακτηρίζει ευρύτερα την παιδεία και τις ακαδημαϊκές μας σπουδές. Η γνώση των ευρωπαϊκών γραμμάτων και των σύγχρονων θεωρητικών προσεγγίσεων προϋποθέτει όρους υψηλής παιδείας. Απαιτείται θητεία, αφοσίωση και ουσιαστικό ενδιαφέρον, προκειμένου να καλυφθούν οι αδυναμίες και τα κενά μας στην επικοινωνία με τον δυτικοευρωπαϊκό στοχασμό. Σε αντίθετη περίπτωση, καταντούμε σπασμωδικό λογοκλόποι και επιδειξιμανείς αντιγραφείς.

Η ρομαντική ειρωνεία

Στην Α' έκδοση του βιβλίου, το κεφάλαιο περί ρομαντικής ειρωνείας (σ. 168-178) αποτελούσε, στη συντριπτική έκτασή του, επιλεκτική συρραφή χωρίων από το βιβλίο του Muecke. Στη Β' έκδοση (σ. 133-144) έγινε προσπάθεια να αναδομηθεί το κεφάλαιο και να βελτιωθεί η προηγούμενη μορφή. Προστέθηκαν απόψεις από άλλα έργα και αφαιρέθηκαν κάποιες του Muecke. Τα θέματα συνάφειας και συνοχής του νέου κεφαλαίου δεν θα μας απασχολήσουν. Πρόκειται άλλωστε για ένα από τα πιο δυσνόητα κεφάλαια του βιβλίου, και στις δύο μορφές του, δυσνόητο ακόμη και για τον ειδικό αναγνώστη.

Στη νέα μορφή του κεφαλαίου διατηρούνται πολλά χωρία του Muecke, σύντομα ή εκτενή, χωρίς να αναγνωρίζεται η οφειλή στον Muecke. Ακριβώς επειδή έπρεπε να μειωθεί κατά το δυνατόν η συμβολή του Muecke στην ανασύνθεση του κεφαλαίου (δείγματα οικειοποιημένων χωρίων στις σελ. 136-137 της Β' έκδοσης). Ενώ στο τέλος του κεφαλαίου εντοπίζεται και ένα κρίσιμο

ερμηνευτικό λάθος. Γράφει η κ. Κωστίου: «Οι θεωρητικοί της ρομαντικής ειρωνείας, θέλοντας να κρατήσουν ανοικτή τη στάση της λογοτεχνίας απέναντι και μέσα στον κόσμο» (Β' έκδοση, σ. 144).

Η διατύπωση δεν έχει καμία σχέση με την άποψη του πρωτοτύπου («to keep open the place of art in an open world», Muecke, σ. 215). Η «θέση» (place) γίνεται «στάση» και «ο κόσμος της ανοικτής ιδεολογίας» του Muecke αποκτά νέες διαστάσεις με ιδιαίτερες οπτικές γωνίες.

Είναι αξιοσημείωτο, ότι ο Muecke έχει αφιερώσει πολλές σελίδες του βιβλίου του, για να παρουσιάσει αυτή τη θεωρία περί των δύο κόσμων – της «ανοικτής» και της «κλειστής ιδεολογίας» (ακολουθώντας, όπως νομίζω, την επιστημολογική θεώρηση που είχε εισηγηθεί ο Karl Popper, κυρίως με το θεμελιακό έργο του *The Open Society and its Enemies*, 1945). Ο Muecke προσδιορίζει το ξεκίνημα της αλλαγής μετά την έξοδο από τον Μεσαίωνα και από τον θεοκρατικό κόσμο της «κλειστής ιδεολογίας». Εξηγεί επίσης ότι ο κόσμος της «κλειστής ιδεολογίας» είναι εχθρικός προς την ειρωνεία, ότι η επιστήμη και ο ρομαντισμός είναι «ανοικτής ιδεολογίας» και ότι η δική του μελέτη συνδέεται με την τέχνη «της ανοικτής ιδεολογίας». Είναι η τέχνη που αναπτύχθηκε κατεξοχήν από τον 18ο αιώνα και εφεξής (Muecke, σ. 124-129 κ.πολ.).

Το θέμα δεν αποτελεί λεπτομέρεια. Συγκροτεί τη βάση για τη θεωρητική προσέγγιση της ειρωνείας από τον Muecke. Έρχεται και επανέρχεται στο βιβλίο του, για να καταδειχθεί η φύση της νεότερης και σύγχρονης ειρωνείας, που ανάγεται στον ρομαντισμό και στην τέχνη «της ανοικτής ιδεολογίας». Η ίδια μάλιστα η κ. Κωστίου είχε παρουσιάσει, άρα και μελετήσει, τη θεωρία του Muecke για την τέχνη της «ανοικτής» και της «κλειστής ιδεολογίας» (Α' έκδοση, σ. 180-181). Πώς είναι λοιπόν δυνατό να λησμονηθεί αυτή η θεμελιώδης θεώρηση στο καταληκτικό κεφάλαιο περί ρομαντικής ειρωνείας;

Η απάντηση αποτελεί τον σταθερό παρονομαστή σε όλα τα ερωτήματα που συνδέονται με το ζήτημα της πνευματικής μας παθογένειας. Η ανάγνωση των κειμένων γίνεται μηχανικά και η γνώση είναι αδύνατο να αφομοιωθεί. Ο αντιγραφείας βλέπει κάποια δένδρα, προσπαθεί να τα μεταφέρει κάπου αλλού, αλλά δεν βλέπει και δεν μπορεί να διακρίνει το δάσος.

Οι αντιφάσεις του Muecke

Στην αμέσως προηγούμενη ενότητα του κεφαλαίου περί ειρωνείας (Α.4), συμβαίνει και το εντελώς απροσδόκητο. Ασκείται κριτική στις απόψεις του Muecke, του οποίου όμως οι απόψεις έχουν παρερμηνευτεί πλήρως (Β' έκδοση, σ. 131, 133). Σύμφωνα με την κ. Κωστίου, ο Muecke δέχεται δύο εξαιρέσεις στο θέμα της [προσποιητής] αθωότητας του είρωνα: «τον σαρκασμό και την αυτοειρω-

νεία» (σ. 131). Αλλά ο Muecke (σ. 20) κάνει λόγο για μία μόνο εξαίρεση: «There is one exception to this: [...] sarcasm or very overt irony». Συνεχίζοντας την παρουσίαση του θέματος, ο Muecke συμπληρώνει τα ακόλουθα: «Self-irony looks as if it would be another exception since the victim is also the ironical observer [...] But self-irony implies a “splitting of the ego” and hence an ability to see and to present oneself as an “innocent”». Ο Muecke, δηλαδή, λέει ρητά ότι η αυτοειρωνεία δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά ότι «φαιίνεται ως εξαίρεση» σε πρώτο επίπεδο. Δεδομένου όμως «του διχασμού της προσωπικότητας που προϋποθέτει η αυτοειρωνεία, ο ειρωνικός συγγραφέας έχει τη δυνατότητα να βλέπει και να παρουσιάζει τον εαυτό του ως “αθώο”». Συνεπώς, το στοιχείο της αθωότητας, σύμφωνα με τον Muecke, υπάρχει. Από την πρώτη παρανόηση του χωρίου, η κ. Κωστίου οδηγείται στην επόμενη. Και ακολουθεί η κριτική προς τη θεωρία του Muecke, ο οποίος ελέγχεται για αντίφαση (Β' έκδοση, σ. 133).

«Σάτιρα, η παιγνιώδης ανατροπή του οικείου»

Ο ορισμός αυτός για τη σάτιρα προέρχεται από το εγχειρίδιο της κ. Κωστίου (Α' έκδοση, σ. 45, Β' έκδοση, σ. 50). Δεν συμφωνεί απόλυτα με την αντίληψη που έχει για τη σάτιρα ο μέσος ή ο ειδικός αναγνώστης.

Ο ορισμός αποδίδεται από την κ. Κωστίου στον Leonard Feinberg και στο βιβλίο του *Introduction to Satire* (1967). Παρατίθεται στο εγχειρίδιο και η πρωτότυπη αγγλική διατύπωση για τη σάτιρα: «a playfully critical distortion of the familiar». Ο ορισμός επαναλαμβάνεται από την κ. Κωστίου και σε άλλη παραλλαγή: «η σάτιρα ορίζεται ως “κωμική ανατροπή” – ο ορισμός είναι του Feinberg» (Α' έκδοση, σ. 53, Β' έκδοση, σ. 58).

Η απόδοση για τον ορισμό του Feinberg δεν είναι ακριβής. Στις δύο εκδοχές της κ. Κωστίου έχει απαλειφθεί ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της σάτιρας, που είναι η κριτική διάθεση. Αφετέρου, ο όρος «ανατροπή» έχει αντικαταστήσει τον όρο «παραμόρφωση» του Feinberg (distortion). Μετά την αρχική διατύπωση του ορισμού, στη σ. 19 του βιβλίου του, ο Feinberg επανέρχεται στον ορισμό αναλυτικότερα. Σε επόμενα κεφάλαια, δίνει συνεχείς διευκρινίσεις για τον ορισμό με έμφαση στις έννοιες της «κριτικής» και της «παραμόρφωσης». Όλα αυτά έχουν περάσει απαρατήρητα από την κ. Κωστίου. Για να εξηγήσει δηλαδή τον ορισμό του, ο συγγραφέας επιμένει ότι: (1) χιούμορ χωρίς κριτική δεν είναι σάτιρα, (2) οι σατιρικοί χρησιμοποιούν όλα τα κωμικά ευρήματα με στόχο την κριτική, (3) η σάτιρα, όπως και το χιούμορ, βασίζονται στη λειτουργία της παραμόρφωσης (βλ. Feinberg, σ. 86-87, 101, 131).

Όπως γίνεται σαφές στη σ. 131 του αγγλόγλωσσου βιβλίου, ακόμη και

το χιούμορ αποτελεί «παραμόρφωση» (πβ. σ. 144: «It is still distortion of the familiar that causes the humor»). Θα δούμε αμέσως παρακάτω, ότι η κ. Κωστίου προτείνει τον όρο «ανατροπή» και γι' αυτή τη διατύπωση του Feinberg. Είδαμε επίσης, στο κεφάλαιο περί ειρωνείας, ότι με τον όρο «ανατρέπει» είχε μεταφράσει η κ. Κωστίου τον όρο του Muecke «καταστρέφει». Δεν γίνεται σαφές, εάν ο μεταφραστικός τούτος αυτοσχεδιασμός συνδέεται με τον συνολικό τίτλο του βιβλίου (*Η Ποιητική της Ανατροπής*).

Το συγκεκριμένο χωρίο από τη σ. 131 του Feinberg, όπου και η πρόταση για το χιούμορ («Humor is always a distortion of the familiar, and the humorous comparison is simply one form of this distortion») αναπαράγεται στο εγχειρίδιο της κ. Κωστίου χωρίς διαυγή αποτύπωση της οφειλής – ή έστω «διαυγέστερη» σε σχέση με τη μορφή της Α' έκδοσης (σ. 73). Παρατίθεται το χωρίο από τη Β' έκδοση του εγχειριδίου, σ. 81: «Δ. Υποτιμητική σύγκριση (*Disparaging Comparison*). Πρόκειται για σχέσεις ασυμφωνίας, οι οποίες εκφράζονται μέσα από απροσδόκητες ομοιότητες, αναλογίες ή μεταφορές. Το κωμικό που απορρέει, και συγκεκριμένα η κωμική σύγκριση είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, πάντα, μια μορφή ανατροπής».

Τα λάθη είναι πολλά και σε αυτό το κεφάλαιο του βιβλίου. Στο παραπάνω χωρίο, λ.χ., δεν είναι σωστή η μετάφραση «απροσδόκητες ομοιότητες». Έπρεπε να σημειωθεί («απροσδόκητες παρομοιώσεις»), δεδομένου ότι ο Feinberg εξετάζει στην τεχνική αυτή τις σατιρικές παρομοιώσεις, μεταφορές και αναλογίες: «the satirist makes copious use of similes, analogies, and metaphors» (σ. 130). Η απόδοση επίσης του όρου, για τη συγκεκριμένη τεχνική, διαφέρει από την απόδοση του όρου όπως ήταν στην Α' έκδοση (*Ασύμβατη σύγκριση*). Οι δύο διαφορετικοί όροι (*Ασύμβατη σύγκριση*, *Υποτιμητική σύγκριση*) περιγράφουν διαφορετικά σατιρικά αποτελέσματα. Δεν έπρεπε να συνοδεύονται από τα ίδια ακριβώς παραδείγματα.

Για τις ιδιότητες και τις τεχνικές της σάτιρας, η κ. Κωστίου στηρίζεται στο βιβλίο του Feinberg. Αναπαράγει –σε μετάφραση ή παράφραση και συνεχόμενα ή αφαιρετικά– την τυπολογία, τους όρους και τη δομή του Feinberg. Στην Α' έκδοση του εγχειριδίου, η οφειλή στο βιβλίο του Feinberg αποτυπώνεται με ελάχιστες και ανεπαρκείς παραπομπές. Στη Β' έκδοση, αποτυπώνεται πράγματι διαυγέστερα. Δεν αποτυπώνονται πάντως ούτε το μέγεθος της οφειλής ούτε η μέθοδος της αυτούσιας αναπαραγωγής. Θα εξεταστούν συνοπτικά σαράντα δύο σελίδες από το κεφάλαιο της κ. Κωστίου για τη σάτιρα.

Στην Α' μορφή του εγχειριδίου, οι σελίδες 63-102 και 107-108 συναρμολογούνται με συνεχόμενη ή αφαιρετική αναπαραγωγή από το βιβλίο του Feinberg κυρίως. Στο θεωρητικό σχήμα του ξένου μελετητή προσαρμολογούνται τα παραδείγματα από τη νεοελληνική λογοτεχνία. Οι παραπομπές στο βιβλίο του Feinberg, οι οποίες συνόδευσαν αυτές τις σελίδες, ήταν συνολικά δεκατρείς.

Κάποιες από αυτές τις παραπομπές ήταν παραπειστικές, άλλες αναφέρονταν σε αλλότρια θέματα, ενώ μία ήταν εντυπωσιακά διευρυμένη και περνούσε μάλλον απαρατήρητη: σ. 64, σημ. 2: «Feinberg, ό.π., σ. 90 - 250».

Στη Β' έκδοση, και για τις αντίστοιχες σελίδες 69-112 και 118-119, οι παραπομπές υπερδιπλασιάζονται και γίνονται τριάντα μία. Προστίθενται επίσης οι αγγλικοί όροι του Feinberg και πολλές ενδοκειμενικές μνείες («ο Feinberg παρατηρεί, επισημαίνει, παραθέτει» κ.ο.κ.). Στο σύνολο του κεφαλαίου, εντυπωσιάζουν και πάλι οι ασυνήθιστα διευρυμένες παραπομπές. Υποδεικνύουν έκταση δανείου που κυμαίνεται από τριάντα έως εκατόν πενήντα σελίδες: «Feinberg, ό.π., σ. 101 - 250», «Feinberg, ό.π., σ. 143 - 175», «Feinberg, ό.π., σ. 176 - 205», «Feinberg, ό.π., σ. 206 - 225» (βλ. σ. 71: σημ. 3, σ. 85: σημ. 2, σ. 89: σημ. 1, σ. 104: σημ. 1).

Πρέπει να διευκρινιστεί, ότι το βιβλίο του Feinberg δεν είναι πολύ εύχρηστο για «προσαρμογή» στη νεοελληνική λογοτεχνία. Πολλές από τις θεωρητικές διευκρινίσεις του μελετητή προϋποθέτουν τη γνώση των έργων που μνημονεύονται παραδειγματικά από τις κλασικές και τις νεότερες λογοτεχνίες. Έτσι, στο ελληνικό εγχειρίδιο, οι τεχνικές του Feinberg παρουσιάζονται συνήθως ελλιπτικά. Ορισμένες φορές η τεχνική δεν γίνεται κατανοητή, διότι η περιγραφή της είναι πολύ συνοπτική.

Πολλά προβλήματα παρουσιάζει και το θεωρητικό τμήμα του κεφαλαίου για τη σάτιρα. Εδώ έγινε προσπάθεια να αποτυπωθεί εν μέρει –και να συγκαλυφθεί εν μέρει– η εκτεταμένη οφειλή στις Εισαγωγές των Peter Petro και Ronald Paulson. Οι δύο μελετητές πραγματοποιούν την επισκόπηση των κριτικών θεωριών περί σάτιρας που αναπτύχθηκαν τον 20ό αιώνα. Το μέγεθος και η ποιότητα της οφειλής ήταν δύσκολο να αποτυπωθούν. Έτσι, ακόμη και στη Β' αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου, παραμένουν αδήλωτα πολλά οικειοποιημένα χωρία. Επανέρχονται επίσης οι παραπλανητικές παραπομπές ή δημιουργούνται τώρα νέες. Θα παρουσιαστούν ενδεικτικά παραδείγματα:

(I) Β' έκδοση, σ. 38-39 (και παρομοίως Α' έκδοση, σ. 33). Τυπικό δείγμα παραπλανητικής παραπομπής. Αναγνωρίζεται η προέλευση μόνο για τμήμα του δανείου. Γράφει η κ. Κωστίου:

Συνοψίζοντας την ιστορία της κριτικής αντιμετώπισης της σάτιρας ο Ronald Paulson παρατηρεί ότι πριν από τον 20ό αιώνα η σάτιρα οριζόταν σε μεγάλο βαθμό με βάση την ετυμολογία του όρου, την κοινωνική λειτουργία της (γενική ή συγκεκριμένη γελοιοποίηση) και τα κίνητρα του συγγραφέα (καλοπροαίρετα ή κακοπροαίρετα).¹ Οι πιο επαρκείς θεωρητικοί ήταν οι ίδιοι οι συγγραφείς και η κριτική εστίαζε το ενδιαφέρον της σε ευρύτερους και φιλοσοφικότερους όρους όπως το κωμικό, ενώ η σατιρική πλευρά της κωμωδίας θεωρούνταν ασήμαντη. Η έρευνα της σάτιρας και η ενασχόληση με την ποιητική της είναι καρπός

των τελευταίων δεκαετιών (Β' έκδοση, και σ. 39, σημ. 1. «Βλ. Ronald Paulson (επιμ.), *Satire: Modern Essays in Criticism*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1971, σ. IX»).

Στο παραπάνω χωρίο αναγνωρίζεται τμήμα μόνο της οφειλής. Η συνέχεια αποτελεί δάνειο αδήλωτο από την ίδια σελίδα IX και από την ίδια παράγραφο του Paulson.

(II) Β' έκδοση, σ. 47-48:

Με τις παραπάνω θεωρίες, παρατηρεί ο Paulson, ... ο σατιρικός συγγραφέας.³ (a) Αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ... σε σχέση με την ηρωική. (b)

Β' έκδοση, σ. 47, σημ. 3. «Paulson, *Satire*, ό.π., σ. XIII».

Τυπικό δείγμα, παρόμοιο με το προηγούμενο, αλλά με την ακόλουθη διαφορά. Στην Α' έκδοση (σ. 42-43), και προκειμένου για τα ίδια χωρία, δεν υπήρχε καμία αναφορά στο όνομα του Paulson. Εκεί μάλιστα η κ. Κωστίου αντέγραφε τις απόψεις του Paulson, με την παραπλανητική διευκρίνιση ότι «συνόψιζε τις απόψεις των μελετητών της σάτιρας». Τώρα πάλι, με τη νέα προτίμηση της αποτύπωσης, πιστοποιείται και η πρόθεση της εκ νέου παραπλάνησης, εφόσον δηλώνεται η οφειλή μόνο για το επάνω τμήμα του δανείου, που αριθμεί εννέα αράδες (a). Ακολούθως η κ. Κωστίου δημιουργεί νέο κεφάλαιο, το οποίο ξεκινά με την αδήλωτη οικειοποίηση-συρραφή χωρίων από τις σελίδες XIII-XIV του Paulson (b).

Το έξοχο βιβλίο του Booth

Απομένει να εξεταστεί ένα ακόμη μεγάλο πρόβλημα επιστημονικής μεθοδολογίας. Θα δούμε, με ενδεικτικά λάθη, τη διαδικασία της μεταποίησης που προκαλείται όταν η άποψη ενός συγγραφέα, κριτικού κλπ. αντιγράφεται από ενδιάμεση πηγή. Ποιά είναι, δηλαδή, τα αποτελέσματα όταν την πρωτογενή έρευνα και μελέτη αντικαθιστά η γνώση ενός έργου από «δεύτερο χέρι». Η προσοχή θα εστιαστεί στο βιβλίο του Wayne C. Booth *A Rhetoric of Irony*. Γράφει η κ. Κωστίου: «Ο Booth δέχεται την παρωδία ως μορφή ειρωνείας, λόγω του ορισμού της, αν και αναγνωρίζει ότι “κανονικά” δεν θεωρείται ειρωνεία» (Β' έκδοση, σ. 157-158 και σ. 158, σημ. 1: «Booth, ό.π., σ. 72»). Πβ. Α' έκδοση, σ. 134 = διατριβή, σ. 117).

Η πρόταση αυτή δεν σημαίνει τίποτε. Πώς μπορεί να είναι η παρωδία μορφή ειρωνείας (λόγω του ορισμού της); Και εάν είναι ειρωνεία (λόγω του ορισμού της), τότε γιατί «δεν θεωρείται ειρωνεία “κανονικά”»; Ο αναγνώστης πρέπει να αποφασίσει είτε ότι ο ίδιος δεν διαθέτει νοητική ικανότητα είτε ότι ο Booth δεν ξέρει τί γράφει. Εάν ανατρέξουμε όμως στο βιβλίο του Booth, η διατύπωση και οι διευκρινίσεις του Booth γίνονται απόλυτα κατανοητές:

«Though parody is not ordinarily thought of as «irony», it is ironic in our definition» (Wayne C.Booth, *A Rhetoric of Irony*, The University of Chicago Press 1974, σ. 72). Ο Booth, δηλαδή, θεωρεί την παρωδία μορφή ειρωνείας σύμφωνα με τον δικό του ορισμό. Ούτε γράφει ότι ««κανονικά» δεν θεωρείται ειρωνεία». Το αγγλικό επίρρημα «ordinarily» σημαίνει εδώ «συνήθως, στην κοινή αντίληψη».

Το βιβλίο *A Rhetoric of Irony* του Wayne C.Booth είναι ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά έργα για τη μελέτη της ειρωνείας. Είναι επίσης ρητή η διαβεβαίωση της κ. Κωστίου, ότι «θεώρησε απολύτως απαραίτητη τη συνδρομή αυτού του βιβλίου» (Β' έκδοση, σ. 29. Πβ. Α' έκδοση, σ. 27). Σε άλλη σελίδα του εγχειριδίου, η κ. Κωστίου παραθέτει τη γνώμη ενός ακόμη μελετητή για «το έζοχο βιβλίο» του Booth (σ. 155, σημ.). Ωστόσο, λίγο παρακάτω, η συγγραφέας επανέρχεται στο ίδιο βιβλίο του Booth, για να το χαρακτηρίσει τώρα «υπερβολικά αναλυτικό και επομένως δύσχρηστο» (σ. 185, σημ. 2). Ο αναγνώστης, και πάλι, δεν ξέρει τί πρέπει να αποφασίσει.

Γίνεται πάντως εμφανές, σε πολλές σελίδες του εγχειριδίου, ότι η γνώση της κ. Κωστίου για το βιβλίο του Booth οφείλεται σε πολλές ενδιαμέσες πηγές. Στη Β' έκδοση, με την προσθήκη των υποσημειώσεων, αποτυπώνεται πλέον ευκρινώς αυτή η τεθλασμένη σχέση, αλλά με μία μόνο από τις ενδιαμέσες πηγές (βλ. τα δάνεια, που αναγνωρίζεται τώρα ότι οφείλονται στην Εισαγωγή του Petro, Β' έκδοση, σ. 25: σημ. 3 / σ. 58: σημ. 1 / σ. 61: σημ. 2). Εξαιρουμένων πάντως να αποσιωπώνται οι οφειλές σε άλλες ενδιαμέσες πηγές, όπως θα καταδειχθεί αμέσως παρακάτω, προκειμένου για ένα βιβλίο του Hugh Kenner.

Στο εγχειρίδιο της κ. Κωστίου, και σε πολλές περιπτώσεις, οι διατυπώσεις του Booth έχουν υποστεί ακατανόητη παραμόρφωση. Τέτοιες παραποιήσεις δεν μπορεί να οφείλονται απλώς σε απροσεξία ή σε πλημμελή γνώση της αγγλικής γλώσσας. Αυτά τα περίεργα λάθη συμβαίνουν, πάντοτε και αναπόφευκτα, όταν η αναγωγή σε ενδιαμέσες πηγές αντικαθιστά την πρωτογενή έρευνα και τη μελέτη των κειμένων. Σε επόμενη αναθεώρηση, θα ευχόμεσταν να διαβάσει η συγγραφέας και αυτό το βιβλίο του Booth, του οποίου τη συνδρομή «θεώρησε απολύτως απαραίτητη» για τη δική της εργασία.

Μία πολυσυλλεκτική σελίδα ή οι αντιφάσεις του Booth

Είναι πολλά τα προβληματικά χωρία που εντοπίζονται σε σχέση με το βιβλίο του Booth. Θα παρουσιαστεί μία ακόμη ανάμεσα στις πολλές περιπτώσεις. Το δείγμα επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την πορεία παραποίησης από τη διατριβή της κ. Κωστίου ως τη Β' αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου. Διαβάζουμε στη Β' έκδοση, σ.124:

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Booth στην προσπάθειά του να καταδείξει τη φθορά της λέξης παραθέτει εβδομήντα οκτώ λέξεις «συνώνυμες» της ειρωνείας.¹ [...] Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο φαίνεται δικαιολογημένη η άποψη των κριτικών που θεωρούν ότι η μοντέρνα κριτική πολλαπλασίασε τις αντιφάσεις και ότι η μοντέρνα θεωρία συνέβαλε στο να δημιουργηθεί ένα χάος γύρω από τον όρο. Οι διαφωνίες που αναπτύχθηκαν δεν βοηθούν, από ένα σημείο και έπειτα, και η ερμηνεία του φαινομένου είναι αδύνατη. Συγχρόνως υπάρχει ένα παιχνίδι ανταγωνισμού: κερδίζει ο κριτικός που έχει πειστικό ύφος, ενώ, σε τελική ανάλυση, το ίδιο το κείμενο θέτει τους όρους προσέγγισής του³ (και σ. 124, σημειώσεις: «1. Booth, ό.π., σ. 133», «3. Hugh Kenner, *Mazes*, San Francisco, North Point Press, 1989, σσ. 252-253»).

Στο παραπάνω χωρίο ας σημειωθούν, κατά πρώτον, οι αλυσιδωτές αντιφάσεις και τα συνακόλουθα ερωτήματα που προκύπτουν: Για ποιόν λόγο κερδίζει ο κριτικός που έχει πειστικό ύφος, εφόσον το ίδιο το κείμενο «θέτει» τους όρους της προσέγγισής του; Και εάν το ίδιο το κείμενο «θέτει» τους όρους για την προσέγγισή του, τότε γιατί είναι αδύνατη η ερμηνεία του φαινομένου; Ας σημειωθεί επίσης, ότι δεν γίνεται διόλου ευκρινές, ποιό ακριβώς, και ποιās έκτασης, τμήμα από το κείμενο της κ. Κωστήου δηλώνεται με τη σημείωση 3 και με την παραπομπή στο βιβλίο του Kenner. Ας υποθεθεί τέλος, ότι κάποιος ενδιαφέρεται για τα εβδομήντα οκτώ συνώνυμα της ειρωνείας, που παραθέτει ο Booth. Ανατρέχει στη «σ. 133» του βιβλίου, στην οποία παραπέμπει η κ. Κωστήου με τη σημείωση 1. Εκεί όμως θα διαβάσει τα σχετικά με τη μοντέρνα κριτική και τη μοντέρνα θεωρία, για τους όρους που «δεν θέτει» το κείμενο κλπ. Διαβάζει δηλαδή όλο το χωρίο που συνοδεύεται από τη σημείωση 3 στον Kenner. Ο αναγνώστης θα παρατηρήσει επίσης την ακόλουθη διαφορά. Ο ίδιος είχε αντιληφθεί, ότι το σχετικό χωρίο από το βιβλίο του Booth αποτυπώνει την προσωπική άποψη του Booth. Αυτή όμως η άποψη του αμερικανού μελετητή έχει μετατραπεί στο βιβλίο της κ. Κωστήου σε «άποψη των κριτικών».

Ας δούμε τώρα και το χάος που έχει δημιουργηθεί από τη μοντέρνα μέθοδο της μοντέρνας φιλολογίας. Θα ξεκινήσουμε με τα εβδομήντα οκτώ συνώνυμα της αγγλικής γλώσσας για τη λέξη ειρωνεία. Σύμφωνα με την ίδια την κ. Κωστήου, η γνώση της για τη σχετική προσπάθεια του Booth οφείλεται στο βιβλίο *Mazes* του Hugh Kenner. Αυτό δηλώνεται τουλάχιστον στη διδακτορική διατριβή της, βλ. σ. 90, σημ.: «Ο Hugh Kenner ενδεικτικά σημειώνει την προσπάθεια του W. Booth να καταδείξει την φθορά της λέξης παραθέτοντας εβδομήντα οκτώ λέξεις συνώνυμες της ειρωνείας (*Mazes*, San Francisco, North Point Press, 1989, σσ. 252-253)».

Στην παραπάνω σημείωση της διατριβής, δεν δίνεται παραπομπή για το βιβλίο του Booth. Στην επόμενη ακριβώς σελίδα της διατριβής γίνεται νέα πα-

ραπομπή, προσαρτημένη στη φράση: «ο επαρκέστερος και πιστότερος ορισμός της ειρωνείας είναι μια παραλλαγή του γνωστού ορισμού του ύφους που έδωσε ο Buffon: le style ironique est l'homme même!» (διατριβή, σ. 90-91). Στη σημείωση 1 έπρεπε τότε να μνημονευτεί ο Muecke, από το βιβλίο του οποίου είχε αντιγράψει η κ. Κωστίου την παραλλαγή του γνωστού ορισμού του Buffon, καθώς και ολόκληρη την παράγραφο των είκοσι δύο αράδων, που αρχίζει από τη σελίδα 90 και φθάνει ως τη σελίδα 91 της διατριβής, χωρίς καμία άλλη παραπομπή. Η παράγραφος αυτή ήταν οικειοποιημένη από το βιβλίο του Muecke (*The Compass of Irony*, σ. 4-5). Ωστόσο, αντί να μνημονευτεί ο Muecke, έστω και μόνο για την παραλλαγή του γνωστού ορισμού του Buffon, στη σημείωση 1 εμφανίστηκε αναπάντεχα ο Booth. Συνάγεται μάλλον, ότι η παραπομπή στον Booth ήταν τότε παραπειστική.

Στη συγκεκριμένη σημείωση πάντως, αναγνωριζόταν η οφειλή στον Booth για όλη την έκταση του κειμένου. Ήταν επίσης ακριβής η παραπομπή στη (σ. 133) του βιβλίου του. Παρατίθεται η σημείωση της κ. Κωστίου: «Ο W. Booth (ό.π., σ. 133) θεωρεί ότι η μοντέρνα κριτική πολλαπλασίασε τις αντιφάσεις και η μοντέρνα θεωρία βοήθησε στο να δημιουργηθεί ένα χάος γύρω από τον όρο. Οι διαφωνίες που αναπτύχθηκαν δεν βοηθούν, από ένα σημείο και έπειτα, και η ερμηνεία του φαινομένου είναι αδύνατη. Συγχρόνως υπάρχει ένα παιχνίδι ανταγωνισμού: κερδίζει ο κριτικός που έχει πειστικό ύφος και, σε τελική ανάλυση, το ίδιο το κείμενο θέτει τους όρους προσέγγισής του» (διατριβή, σ. 91, σημ. 1).

Στο επόμενο στάδιο της εργασίας, κατά την αναπροσαρμογή του Α' θεωρητικού Μέρους της διατριβής σε χρηστικό εγχειρίδιο, το παραπάνω χωρίο, εξίσου αναπάντεχα, άλλαξε και πατρότητα. Έγινε το κείμενο που αποδίδεται, μερικώς ή συνολικώς, στον Hugh Kenner. Κατά την αναπροσαρμογή δηλαδή για τη μορφή του εγχειριδίου, η κ. Κωστίου αποφάσισε να μετατοπίσει τις δύο υποσημειώσεις της διατριβής στο κυρίως σώμα του κειμένου. Έτσι κι αλλιώς, η όλη εργασία δεν διέθετε, σε κανένα στάδιο, συμπαγή σκελετό ή συνεκτική επιχειρηματολογία. Σε πολλά κεφάλαια τα θέματα παρουσιάζονται ασύνδετα, όπως συμβαίνει με τις συρραφές. Το κείμενο που προκύπτει διά της συρραφής είναι εξορισμού δυσνόητο. Αντέχει επομένως πλείστες όσες προσθαφαιρέσεις.

Τέλος πάντων, οι δύο υποσημειώσεις της διατριβής αποφασίστηκε να μετατοπιστούν με αναστροφή προς τα άνω. Επιπλέον, ενσωματώθηκαν στο κυρίως κείμενο χωρίς τη δέουσα προσοχή, όπως συνάγεται. Η μία παραπομπή τοποθετήθηκε εσφαλμένα στη θέση της άλλης, και το αντίστροφο. Την όλη απροσεξία πρέπει να επέτεινε και η άλλη ταυτόχρονη αλλαγή, που αποφασίστηκε στο ίδιο στάδιο της αναπροσαρμογής. Η άποψη του Booth μετατράπηκε σε «άποψη των κριτικών» (ίσως για να προβληθεί και πάλι η συνθετική γνώση της ογκώδους βιβλιογραφίας). Βρέθηκε ωστόσο στην ίδια σελίδα μια άλλη

αναφορά στο βιβλίο του Booth, για να προσαρτηθεί εκεί η παραπομπή που είχε παραμείνει σε εκκρεμότητα. Έγιναν επίσης και ορισμένες αλλαγές ως προς τις διατυπώσεις της κ. Κωστίου. Σε αυτή τη διαδικασία της περίπλοκης ανασύνθεσης, μόνο το βιβλίο του Booth δεν σκέφτηκε να αναζητήσει, ως φαίνεται, η συγγραφέας του εγχειριδίου.

Η άποψη τέλος του Booth, είτε αποδίδεται στον Booth είτε στον Kenner είτε στους κριτικούς εν γένει, δεν αποδίδεται ορθώς από την κ. Κωστίου. Θα ξαναδούμε τώρα εκείνο το ερώτημα για τον «πειστικό κριτικό» και για τους όρους προσέγγισης που «θέτει» το ίδιο το κείμενο. Ως προς το ζήτημα αυτό, ο Booth δεν πρέπει να κατηγορηθεί για αντίφαση επιστημονικής ή κοινής λογικής. Διότι ο ίδιος ο Booth έχει υποστηρίξει ακριβώς το αντίθετο: ότι, δηλαδή, το ίδιο το κείμενο «δεν θέτει» όρους προσέγγισης, για τον λόγο αυτόν, συνεπώς, κερδίζει ο κριτικός (που έχει το πειστικότερο ύφος). Ιδού το κείμενο του ίδιου του Booth: «modern criticism has multiplied contradictions, and modern theory has been led to dwell upon the chaotic results almost to the point of speculative suicide. Disagreements multiplied beyond a given point cannot help suggesting that there is no real art of interpretation – only a game of competing improvisations. The critic with the most persuasive style wins, because there are after all no rules imposed by «the work itself,» and there is no referee» (Wayne C. Booth, *A Rhetoric of Irony*, σ. 133).

Η κοινή τύχη του Muecke και του Booth στη διατριβή της κ. Κωστίου επέπρωτο να έχει και άλλη συνέπεια, σε διάφορες άλλες εργασίες της κ. Κωστίου. Η συνέπεια αυτή θα εξεταστεί αμέσως παρακάτω. Συνδέεται με την παραλλαγή του γνωστού ορισμού που έδωσε για το ύφος ο γάλλος φυσιολόγος Buffon: *Le style est l'homme même* (*Discours sur le style*, 1753). Η κοινή μοίρα των δύο συγγραφέων συνδυάστηκε επίσης με τη «σ. 133» του Booth.

Η παραπλάνηση των παραπομπών

Θα αναλυθεί τώρα η περιπέτεια στην οποία οδηγούν οι παραπειστικές και οι παραπλανητικές παραπομπές. Πέρα και πριν από την περιπέτεια των αναγνωστών, φοιτητών, μελετητών κλπ., οι παραπομπές αυτές οδηγούν σε σύγχυση τον ίδιο τον δημιουργό τους. Παράδειγμα έστω ο ορισμός του Buffon και η παραλλαγή του Muecke για τον ορισμό του ειρωνικού ύφους (*Le style ironique est l'homme même*). Η ρήση-παραλλαγή έγινε εξαιρετικά προσφιλής στην κ. Κωστίου. Μετά τη διατριβή, επανήλθε σε πολλές άλλες εργασίες της (για τον Καβάφη το 2000, και σε τέσσερα αλληλοεπικαλυπτόμενα δημοσιεύματα για τον Σεφέρη).

Στις δύο εκδόσεις του εγχειριδίου, όπως και στη διατριβή, η παραλλαγή *Le style ironique est l'homme même* χαρακτηρίζεται σταθερά από την κ. Κωστίου

ως «ο επαρκέστερος και πιστότερος ορισμός της ειρωνείας» (Α΄ έκδοση, σ. 112, Β΄ έκδοση, σ. 124). Αυτός πάντως ο επαρκέστερος και πιστότερος ορισμός της ειρωνείας, κατά την εκτίμηση της κ. Κωστίου, θα μετασχηματιστεί, επίσης από την κ. Κωστίου, σε ορισμό του Wayne Booth. Ο ορισμός του Muecke θα αποδοθεί από την ίδια στον Booth, και με πολλά άρθρα. Η αλλαγή πατρότητας πραγματοποιήθηκε στις διάφορες εργασίες, μεταδιδακτορικού πλέον επιπέδου, που δημοσίευσε η κ. Κωστίου για τον Καβάφη και τον Σεφέρη.

Παράδειγμα: «Ακόμη λίγα για την ειρωνεία του Κ.Π. Καβάφη», *Η ποίηση του κράματος*, επιμ. Μ. Πιερής, ΠΕΚ 2000, σ. 236: «“Le style ironique est l’homme même”, γράφει ο Booth παρωδώντας τη γνωστή ρήση του Buffon» (και σ. 243, σημ. 40: «Wayne Booth, *The [sic] Rhetoric of Irony*, σ. 133»). Πβ. πανομοιότυπα «Γιώργος Σεφέρης: από την ειρωνεία στη σάτιρα;», *Νέα Εστία* (Νοέμβριος 2000) 645· «Ακόμη λίγα για τη σάτιρα του Σεφέρη», *Ημερολόγιο 2000* (Συγγραφείς στο χρόνο. Γιώργος Σεφέρης), Διάμετρος 2000, σ. 263.

Σε όλες τις παραπάνω εργασίες, παρατηρείται και πάλι η ίδια παραπομπή στη «σ. 133» του Booth. Η παραπομπή αυτή, στις διάφορες εργασίες της κ. Κωστίου, έχει τεκμηριώσει δύο διαφορετικές απόψεις του Booth και μία τρίτη, που δεν είναι του Booth.

Στην Α΄ έκδοση του εγχειριδίου, άγνωστο πώς, το λάθος επιτέλους αποκαταστάθηκε (2002). Για πρώτη φορά επίσης, η πατρότητα του ορισμού αποδόθηκε στον πραγματικό δημιουργό του ορισμού. Η πορεία που διανύθηκε, ως την αποκατάσταση του λάθους, ανιχνεύεται δύσκολα. Είναι όμως εύκολο να παρακολουθήσουμε τη διαδρομή που οδήγησε στην ταύτιση του Muecke με τον Booth για την πατρότητα του ορισμού.

Η όλη σύγχυση φαίνεται ότι ξεκίνησε από την παραπειστική παραπομπή της διατριβής (σ. 91, σημ. 1). Αρκετά χρόνια μετά τη σύνταξη του θεωρητικού Α΄ Μέρους, η κ. Κωστίου θέλησε να χρησιμοποιήσει σε νέες εργασίες τον ορισμό που είχε αντιγράψει στη διατριβή της. Προφανώς δεν θυμήθηκε διαυγώς την ακριβή προέλευση του χωρίου (ιδού ο σταθερός κοινός παρονομαστής της μεθόδου). Θεώρησε λοιπόν και η ίδια, ότι ο περίφημος ορισμός θα είχε κάποια σχέση με την περίφημη «σ. 133» του Booth. Έτσι προσαρτήθηκε και ο ορισμός του Muecke σε αυτή την πολυσυλλεκτική σελίδα του Booth.

Με αφορμή πάντως τις τύχες των Muecke και Booth, και σε τελική αποτίμηση για τη φιλολογική μεθοδολογία της κ. Κωστίου, πρέπει να προστεθεί μία ακόμη διευκρίνιση. Στη διδακτορική διατριβή, η προέλευση των ξένων θεωριών, τις οποίες είχε οικειοποιηθεί η κ. Κωστίου, αποτυπωνόταν με σχετικά επαρκέστερες μνείες και παραπομπές. Από την άλλη μεριά πάλι! Μονοτονίας εγκώμιον. Σε διάστημα δεκαπέντε περίπου ετών, το θεωρητικό Α΄ Μέρος της διατριβής συντάχθηκε και ανασυντάχθηκε τρεις φορές, με συνεχείς προσθαφαίρέσεις εισαγωγικών και παραπομπών, με υποσημειώσεις που ανεβοκατε-

βαίνουν ή εξαφανίζονται και επανέρχονται, με προθαφαιρέσεις διευκρινίσεων – ενδοκειμενικών είτε υποσελίδιων. Και όλα αυτά, σε τρία διαφορετικά επίπεδα πυκνότητας για όλες τις περιπτώσεις. Στην Α' έκδοση του εγχειριδίου ειδικά, η κ. Κωστίου είχε προτιμήσει να παρουσιάσει τις ξένες απόψεις ως δικές της.

Ενδιάμεσα δημοσιεύτηκαν και άλλες συντομότερες εργασίες, με απόσπαση από εκείνο το Α' Μέρος της διατριβής. Στις δαιδαλώδεις διαδρομές της νεοελληνικής φιλολογίας, η κούραση βαδίζει συντροφικά με την ανία. Μαζί συναγωνίζονται σε απόδοση την ταχύτητα του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Η συγγραφέας όμως δεν αποφεύγει τον κάματο της φιλολογικής επιστήμης ούτε τις μονότονες και σχολαστικές επιλογές. Σήμερα άλλωστε, όπως θα έλεγε ο μεγάλος σατιρικός μας, η πλήξις είναι απαραίτητον προσόν παντός αριστουργήματος. Αποτελεί το αναφαίρετο πλεονέκτημα των συγγραφέων και το αναπόφευκτο καθήκον των αναγνωστών. Όσο πιά για τα καθήκοντα των κριτικών, σε αυτούς αρμόζει μάλλον μια σοφή ελληνική παροιμία: «Φωνάζει ο κλέφτης, για να τρομάξει ο νοικοκύρης».